

Pierre Bourdieus geloof in de illusie van de retoriek

► *Paul Thoen en Luc Vanmarcke*

De complexe retorische stijl die Bourdieu ontwikkelde in zijn vele "open tribunes"¹, onder meer in *Le Monde diplomatique*, waarvan *De zich realiserende utopie van de onbeperkte uitbuiting. Het wezen van het neoliberalisme*, de tweede is die in vertaling in *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*² verschijnt, kan bij de lezer verwondering wekken, ja zelfs tot een zeker onbehagen leiden. Past bij dit tekstgenre niet een eenvoudiger, meer transparante stijl, waardoor de strekking van de geïntendeerde boodschap, in de betekenis van zowel "mededeling" als "opdracht", duidelijker wordt en bijgevolg de *portée* ervan groter. De vraag is niet nieuw en Bourdieu zelf was zich heel bewust van het probleem. In een interview zegde hij ooit: "Ach, wanneer ik schrijf ben ik voor veel dingen bang, dat wil zeggen voor alle vormen van slecht lezen. En dat verklaart iets dat al veel verwijten heeft uitgelokt, namelijk de complexiteit van sommige passages in mijn werk. Ik probeer bij voorbaat verkeerde lezingen, die ik vaak kan voorzien, te ontmoedigen"³.

Dergelijke vrees wordt ingegeven door het feit dat Bourdieu scherp bewust wil maken van de invloed die symbolische kaders in de samenleving en dus ook bij de lezer hebben. Maatschappelijke dominantie steunt niet enkel op feitelijke, objectieve machtsverhoudingen, maar vooral op symbolische overheersing. De kracht van die symbolische ordening is des te groter, omdat ze werkt als een "socioïdee"⁴, die zichzelf achter haar eigen vanzelfsprekendheden weet te verbergen, zodat ze zich niet meer hoeft te legitimeren en elke vorm van onvrede of verzet moeiteloos door haar onmerkbaar heersend, hegemoniaal discours op een of andere manier gerecupereerd wordt.

Vandaag heeft het neoliberale discours die status van sacrale evidentie verworven. Een particuliere wetenschappelijke discipline, de markteconomie, heeft zich verheven tot *de zin zelf* van het mens-zijn, de cultuur en de geschiedenis en bepaalt daardoor bij monde van haar woordvoerders wat kan gedacht, gezegd en gedaan worden, en met name ook door wie pretendeert zich politiek links te situeren⁵.

In wat Bourdieu schrijft, wil hij die evidenties zelf te lijf gaan door ze als evidenties aan te wijzen, waardoor ze hun magische kracht verliezen en zich binnen een ruimer en meer gedifferentieerd discours te verantwoorden hebben⁶. In het reeds vermelde interview duidt hij die opgave op een paar manieren aan. Zo zegt hij, met een beeld dat onmiskenbaar op de antieke redenaars teruggaat, dat "het gaat om de verbreiding van verdedigingswapens tegen de symbolische overheersing"⁷. Voorts verduidelijkt hij die oppositie tegen het heersende waardesysteem met een citaat van Francis Ponge: "Dan wordt het van belang de mensen de kunst bij te brengen om zich tegen de woorden te weren, de kunst om alleen dat te zeggen wat men werkelijk wil zeggen. Eenieder te onderrichten in de kunst om een eigen retoriek op te bouwen is een werk dat het algemeen welzijn dient"⁸. Tenslotte waarschuwt hij tegen de valstrik van een romantisch en regressief anti-sciëntisme dat uiteindelijk de belangen van de heersende en tot absolute waarheid verheven wetenschap van bijvoorbeeld de economie dient. Alleen een kritische theorievorming ontsnapt aan die onzichtbare censuur en weegt op tegen de macht van het geldende discours⁹.

In de kolommen die Bourdieu voor dagbladen en tijdschriften allerhande heeft bezorgd – net als in zijn hele theoretische oeuvre trouwens – laat hij een klassiek geschoolde retoriek ontstaan die al te almachtige evidenties ter discussie wil stellen. Vanuit dat standpunt beschouwd worden een aantal kenmerken ervan heel wat vertrouwd. Bourdieu ontwikkelt het genre van het polemische betoog dat zich geconcentreerd op één kernidee toespitst. Daarbij besteedt hij veel aandacht aan meta-linguïstische beschouwingen over het discours van de tegenstander. Je eigen verhaal ontwikkelen is immers maar mogelijk als je voldoende vrij staat tegenover de taalvoering van je tegenspeler. Je betoog mag niet gevangen blijven in de onzichtbare spelregels opgedrongen door de tegenpartij. Als spreker heb je het recht en ook de dwingende plicht de krijtlijnen te tekenen waarbinnen je het debat wenst te laten verlopen. Om dit doel te bereiken doet Bourdieu een beroep op het rijke arsenaal van de klassieke stijl- leer: woordspelingen (“die ze, door haar eigen voortbestaan, laat bestaan”; “de zaken van de logica met de logica van de zaken [...] verwisselen”; “op ‘behoud’ gerichte krachten, die [...] als conservatieve krachten behandeld worden”), beelden (“oorspronkelijke fout”; “zoals [...] het psychiatrisch vertoog in het asiel”; “methodische vernietiging”; “ware gelovigen”; “nieuwe orde”; “zoals de drift van de continenten”; “de visie van de boekhouder (vroeger zou men ‘kruidenier’ gezegd hebben)”) – een quasi-onverholven allusie op Adam Smiths kritiek van het mercantilisme), ironie (“hoge functionarissen van financiën die des te meer opgehitst zijn tot het opleggen van een politiek die hun eigen verval aanprijst omdat ze [...] nauwelijks enig risico lopen er de mogelijke gevolgen van te betalen”; “In het vertoog van de onderneming is nooit zoveel gesproken over vertrouwen, samenwerking, toewijding en ondernemingscultuur als in een tijdperk, waar men de toewijding van elke instantie verwerft door alle tijdelijke waarborgen te laten verdwijnen”; “waarin ze niet de zuiverheid en de kristallen transparantie van hun wiskundige spelen herkennen en waarvan ze het vaakst niet in staat zijn om de ware noodzaak en de diepgaande complexiteit te begrijpen”; “de cultus van de winnaar die gevormd is in de hogere wiskunde en in het elastiekspringen”), retorische vragen en uitroepen (“Is [...] de economische wereld werkelijk een zuivere en volmaakte orde, die onverbiddelijk de logica van haar voorspelbare gevolgen ontvouwt [...]? En wat indien dit werkelijk slechts het in praktijk brengen was van een utopie, namelijk het neoliberalisme [...]?”; “Kan men verwachten dat de buitengewone hoeveelheid lijden [...] op een dag aan de oorsprong ligt van een beweging die in staat is om de wedloop naar de afgrond te stoppen?”), gebruik van cursivering en aanhalingstekens (“zuivere theorie”; “verliezen van het vertrouwen van de markten”; “sociale plannen”; “harmonieuze functionering van het individueel micro-economisch model”, “voorrechten”).

Opvallend is verder dat hij lange periodische zinnen niet schuwt, integendeel zelfs. In de traditie van de retoriek worden die periodes beschouwd als het kenmerk bij uitstek van de “ethische” stijl, die de bestemming de kans biedt zich door de spreker te laten onderhouden op een vrije manier die het mee-denken én de discussie toelaat.

Wie het moeilijk heeft met Bourdieus stijl, met zijn “marivaudages”¹⁰, en tegelijk bereid is op die moeilijkheid in te gaan, komt onvermijdelijk uit bij vragen over onderwijs en vorming die, zoals men weet, het oorspronkelijke belangstellingspunt van Bourdieus theoretische arbeid vormden¹¹ en als thema in zijn werk recurrent aanwezig zijn gebleven¹². Bourdieus opstellen zijn schitterende voorbeelden van wat de klassieke onderwijsstrategie als haar bekroning zag, namelijk het opstellen van een overtuigende dissertatie als synthese van een tegelijk filosofische en retorische vorming. Het is al vaker opgemerkt dat in deze materies – zoals in de gevechtssporten¹³ – een goede formele vorming de koninklijke weg is naar een persoonlijke stijl, terwijl het bevorderen van onmiddellijke communicatie en spontane expressie fataal tot oninteressant napraten leidt. In een tijd waarin de heersende ideologie zoveel te maken heeft met nieuwe media en deze met alle macht ook aan het onderwijs opdringt, zijn de slotwoorden van het reeds enkele malen geciteerde interview van Didier Éribon met Pierre Bourdieu zeker het overwegen waard: “En wat betreft het idee om iedereen de middelen te verschaffen om zijn eigen retoriek op te bouwen, om zijn eigen, waarachtige woordvoerder te zijn en om te spreken in plaats van gesproken te worden – dat zou eigenlijk de ambitie moeten zijn van alle woordvoerders, die dan natuurlijk iets heel anders zouden worden dan wat zij nu nog zijn, namelijk mensen die werken aan het doen uitsterven van hun eigen soort. Soms mogen we wel eens een beetje wegdromen ...”¹⁴.

Noten

1. Zie het recent verschenen P. Bourdieu (F. Poupeau en Th. Discepolo, ed.): *Interventions, 1961-2001. Science sociale et action politique*, (Marseille/Montréal, Agone/Comeau et Nadeau Éditeurs, 2002).
2. Cf. P. Bourdieu en L. Wacquant (vert.: G. Quintelier en L. Vanmarcke): De nieuwe planetaire vulgaat, in: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, (36) 2002, juni (2), blz. 73-77.
3. P. Bourdieu: De kunst om zich tegen de woorden te verweren. Gesprek met Didier Éribon, in: D. Pels (ed.):